

in Situ

Västsvensk Arkeologisk Tidskrift

2006–2007

in Situ

Västsvensk Arkeologisk Tidskrift

© Göteborgs universitet 2009

ISSN 1403-4964

www.historiskastudier.gu.se/publikationer/Arkeologi/in_Situ/

Artiklar i In Situ granskas av minst två referenter ur redaktionskommittén.

Ansvarig utgivare

Kristian Kristiansen

Redaktion

Håkan Petersson

Teknisk redaktör

Gabriella Kalmar

Grafisk formgivning

Lena Troedson,

Riksantikvarieämbetet UV Väst

Gabriella Kalmar,

Bohusläns museum

Redaktionskommitté för 2009

Tony Axelsson *Västergötlands museum*, Nils Johansson *Riksantikvarieämbetet*, Håkan Karlsson

Göteborgs universitet, Kjell Knutsson *Uppsala universitet*, Kristian Kristiansen *Göteborgs universitet*,

Marianne Lönn *Göteborgs universitet & Riksantikvarieämbetet*, Linnea Nordell *Bohusläns museum*,

Håkan Petersson *Bohusläns museum*, Erik Rosengren *Kulturmiljö Halland*, Karl-Göran Sjögren

Göteborgs universitet, Christina Toreld *Bohusläns museum & Maria Vretemark Västergötlands museum*.

Engelsk språkgranskning

Judith Crawford

Distribution

Göteborgs universitet

Institutionen för historiska studier

Arkeologi

ark.bookshop@archaeology.gu.se

031-786 4614 (tel.)

031-786 5182 (fax)

Box 200

405 30 Göteborg

Finansiärer

Bohusläns museum, Göteborgs universitet, Kulturmiljö Halland, Riksantikvarieämbetet UV Väst,

Värmlands museum, Västergötlands museum

Producerad vid

Bohusläns museum

Box 403

451 19 Uddevalla

Framsida

Järnåldersdös på gården Fröböke i Halland. Skiss av Herman Hofberg från 1876 (Arne 1919:134).

Tryck

IT Grafiska AB, Uddevalla 2009

Innehåll

Kristian Kristiansen 60 år "Jeg står helt handfallen" <i>Håkan Karlsson & Johan Ling</i>	7
Att följa stigen – en publikundersökning på Blomsholm <i>Linda Andersson & Maria Persson</i>	11
Knark, fimpar och kapsyler – samtidsarkeologi i Göteborg <i>Daniel Gillberg, Benjamin Grahm-Danielson & Helena Nilsson</i>	23
Paret Klepeks fråga – en etnografiskt orienterad studie av arkeologins publika relation vid Vallhagar, Gotland <i>Håkan Karlsson</i>	31
Kvinnan från Österöd – ett tidigmesolitiskt skelett från Bohuslän <i>Torbjörn Ahlström & Karl-Göran Sjögren</i>	47
En mellanneolitisk palissad i södra Halland? <i>Magnus Svensson</i>	65
Döden i Anderstorp socken <i>Daniel Lindblad</i>	75
Berg – en kommunikativ plats på Värmlandsnäs <i>Hans Olsson</i>	95
Kyrkan, jarlen och makten – om det stormiga 1000-talet i nordligaste Halland <i>Tore Artelius</i>	105
Dödsrätt eller stål? Om hanteringen av odöda <i>Leif Häggström</i>	121
Loca in quibus crescit myrtus Om grophus för ölbrygd i mellersta Halland <i>Anna Häggström Aulin</i>	129

Meddelanden: Tvärvetenskap länkar bålplats till grav <i>Caroline Arcini & Marianne Lönn</i>	145
Debatt: Hyddlämningar från äldre Hensbacka – en fråga om förändrad metodik? <i>Per Falkenström</i>	151
Per Falkenström In Memoriam †	157

Förord

Välkommen till tidskriften *In Situ* tioårsjubileum. Detta är det första och sannolikt det enda förord som inte skrivs av ansvarige utgivare. Tidsskriften, som firar tioårsjubileum, vill samtidigt hylla, dess grundare och ansvarige utgivare, Kristian Kristiansens sextioårsjubileum.

Kristian Kristiansen och institutionen för arkeologi i Göteborg startade 1998 *In Situ* och har sedan dess varit dess ansvariga utgivare. Det första hårda arbetet med att få igång tidsskriften gjordes förtjänstfullt av Tore Artelius med god hjälp av Eva Englund och flera nummer med relevanta artiklar för västsvensk arkeologi kom i strid följd. Som alla tidskrifter kom också *In Situ* att efterhand få problem med ekonomin och därigenom kontinuiteten. Det är förhoppningsvis löst genom det samarbetsavtal som etablerades inför förra numret, även om ytterligare inkomstkällor är välbehövliga.

Förändringsarbetet rullar dock vidare och så här i jubileumstider förändras tidsskriften rejält. *In Situ, Västsvensk arkeologisk tidskrift* kommer i och med nästa nummer byta namn till *In Situ archaeologica*, med målsättningen att publicera artiklar på alla skandinaviska språk.

När flera tidskrifter har problem och blir vilande satsar *In Situ* på framtiden. Initialt har *In Situ archaeologica* ambitionen att av European Science Foundation bli rankat som en status C tidskrift, alltså tidskrift av viktig regional signifikans i Europa. Tidsskriften kommer även fortsatt använda sig av ”peer review” av artiklar i sin strävan efter kvalitet, både för tidskriften och för författarna.

Inom året planeras också en egen hemsida på vilken relevant information och tidigare nummer presenteras. Så småningom kommer också artiklar ur äldre nummer att kunna laddas ner som pdf-filer. En så kallad ftp-server kommer att upprättas, där författare och redaktion ska kunna hämta och lämna manus. Ett nytt prenumerationsregister är också ett viktigt kommande arbete. Tydligare författarinstruktioner kommer att lanseras till nästa nummer. Tidsskriftens professionalisering kommer också att märkas genom försäljning via näthandel i kommission på Riksantikvarieämbetet UV:s nätbokhandel, www.arkeologibocker.se. Museer nationellt över hela Sverige, som så önskar, kommer också erbjudas att sälja tidskriften via butiker och hemsidor.

I all förändring kommer dock ansvarig utgivare fortsatt vara ämnesföreträdaren för arkeologi på Göteborgs universitet och universitetet är fortsatt garanten för tidskriftens existens. I detta nummer har vi glädjemen och sorg, debatt och viktiga meddelanden

samt innehållsrika artiklar med god spridning inom Väst-sverige. Tillsammans kan vi förhoppningsvis fylla den nya In Situ archaeologica med innehåll och aktiv debatt. Manus välkomnas kontinuerligt, förslag på teman likaså.

april 2009

Håkan Petersson

Redaktör

Kristian Kristiansen 60 år

A handwritten signature in black ink, consisting of stylized initials and a long horizontal flourish.

”Jeg står helt handfallen”

Dessa ord yttrades av Professor Kristian Kristiansen, initiativtagaren till *In situ*, under det ”surprise party”, som organiserades för honom på den arkeologiska institutionen vid Göteborgs Universitet. Kristian fyllde 60 år den 16 augusti 2008 och han firade sin 60-årsdag med familj och vänner i Danmark. Ett firande ägde därför rum på institutionen den 4 september då vänner och kollegor från hela Norden tillströmmade och det bjöds på musik, vin, presenter, tilltugg och många tal. I dessa tal framgick tydligt vilken betydelse Kristians insatser för arkeologin i Göteborg, Skandinavien och Europa har haft genom åren. Möjligen stod han handfallen inför själva överraskningsmomentet då han inte var förberedd på ett ”surprise party”. Samtidigt så är det det omgivande arkeologiska samhället som borde stå handfallet inför de enorma insatser Kristian gjort på olika plan för den nationella och internationella arkeologin, och inte minst för den arkeologiska institutionen i Göteborg.

Kristian har bland annat iscensatt och genomfört ett antal projekt som kommit att placera institutionen på den internationella forskningsarenan. Bland dessa kan nämnas *Från kust till kust, The Emergence of European Communities (EEC)*, som består av delprojekt i Ungern, Sicilien och Tanum, *Vitteneprojektet* och *Svenskt hällristningsforskningsarkiv (SHFA)*. Listan kan dock göras mycket längre. Kristian har vidare initierat ett antal internationella konferensforum som blivit normbildande och oerhört betydelsefulla för den teoretiska och praktiska diskursen inom den europeiska arkeologin. Bland dessa kan nämnas *Nordic TAG* och *European Association of Archaeologists (EAA)*. Båda dessa organisationer har dessutom vid ett tillfälle vardera låtit organisera konferenser vid institutionen i Göteborg vilket ytterligare bidragit till att fästa densamma på den internationella kartan. Kristians egen forskning rörande bronsåldern har under de senaste decennierna befunnit sig i den absoluta forskningsfronten. I sin forskning har hans styrka varit kombinationen av ett grundläggande empiriskt, materialorienterat perspektiv med övergripande samhällsteoretiska resonemang. Exempelvis har Kristian i ett flertal artiklar och i monografierna *Europe before His-*

tory (1998) och *The Rise of Bronze Age society* (2005) varit banbrytande vad gäller att presentera och diskutera nya samhällsperspektiv, interaktionsmönster och symbolism beträffande det europeiska bronsålderssamhället. Den sistnämnda monografin erhöll år 2007 pris för bästa utländska monografi av *The Society of American Archaeologists (SAA)* inom ramen för organisationens årliga *Book award*. Han har också i olika forskningssammanhang genom åren samarbetat med internationella forskare såsom Michael Rowlands, Timothy Earl och Ian Morris för att nämna några. Kristian har inte enbart initierat och genomfört forskningsprojekt på den renodlat vetenskapliga arenan utan även knutit viktiga pedagogiska forskningsprojekt till institutionen.

Bland dessa kan nämnas *Co-Creating Cultural Heritage* som genomfördes 2006 i samarbete med kollegor vid Stanford university och *E-learning as a tool of knowledge transfer in the field of protection and management of archaeological heritage* som genomförs under perioden 2007–2009 tillsammans med kollegor i Polen, Lettland, Tyskland, England och Holland. Kristian har dessutom mot bakgrund av sin tidigare verksamhet inom den danska kulturmiljövården kommit att initiera och påverka de svenska diskussionerna rörande kulturarvsförvaltning samt övergripande frågor rörande kulturarvet och dess samtida samhällsfunktioner, på ett omfattande sätt. Detta gäller både på det lokala och det nationella planet. Ett exempel är hur han på det västsvenska planet medverkat till att initiera det mångvetenskapliga och tvärsektoriella samarbetsforumet *Kulturarvsakademien* mellan universitet och regionala kulturarvsinstitutioner samt aktivt bidragit till att kulturarvsfrågorna förts upp på Göteborgs universitets dagordning som ett av de styrkeområden universitetet avser att fokusera på under de kommande åren.

Under de år Kristian varit verksam som professor vid institutionen för arkeologi i Göteborg har han fungerat som en lysande inspiratör, som ständigt varit beredd att dela med sig av erfarenheter och kontaktnät, inte bara för det stora antal doktorander han framgångsrikt handlett utan även för kollegor, forskare och grundutbildningsstudenter. Det är vår förhoppning att Kristian med sin positiva inställning fortsätter att inspirera personer i sin

omgivning på samma sätt som tidigare. Inte minst i dagsläget då institutionen nu tagit en ny form i samband med sammanslagningen med historieämnet inom ramen för *Institutionen för historiska studier*. Mot bakgrund av allt det Kristian Kristiansen iscensatt och genomfört genom åren vill vi avsluta denna korta resumé, som är långt ifrån fullständig, genom att utbrista:

”Vi står helt handfallna”

För In Situ och de arkeologiska institutionerna i Västsverige
Håkan Karlsson & Johan Ling

Döden i Anderstorp socken

Daniel Lindblad

*Jönköpings läns museum,
daniel.lindblad@jkpglm.se*

Abstract

The Iron Age dolmen is a rare type of grave spread only over a small geographical area; mainly along the border between the counties of Halland and Småland in the Southwest of Sweden. The Iron Age dolmen is constructed like a house out of four flat stones. Three stones stand as walls partly dug down into the ground and the fourth is placed on top like a roof. The opening created by the fourth missing wall always faces south. Only a handful of these dolmens have ever been excavated, one by the museum of Jönköpings län in 2007. By finds or by C¹⁴ analysis these graves have been dated to the period 400–650 AD. The dolmens either stand by themselves or they can be part of a surrounding stone setting. The free-standing dolmen is here compared to five other types of graves containing dolmens or similar constructions. It is argued in this article that they are all part of the same kind of burial rituals, reflecting a shared religious context.

Efterundersökningarna i stormarna Gudruns och Pers fotspår tog oss till många vackra och speciella platser runtom i Jönköpings län. Flera fantastiska järnåldersgravfält, stora bronsåldersrösen och en medeltida gårdsp plats är exempel på ställen som vi undersökt. En del platser och dagar har givetvis slagit hårdare rot i minnet än andra. Minnen av hur dimman lättar över gravkullarna en kall höstmorgon, av hur vi föga framgångsrikt försökte få ett gäng alltför närgångna kvigor att sluta slicka i sig jord från dumphögen eller smaken av en välförtjänt Ciao Ciao med extra vitlök på Chaplins i Värnamo en sen onsdagskväll på väg hemåt.

Givetvis sitter också några platser extra hårt lagrade i minnesbanken på grund av sin arkeologiska särart. Gravfältet Raä 6 i Anderstorps socken med sina järnåldersdösar hör dit.

Efter en slingrig liten grusväg utanför Älgarem en bit norr om Anderstorp ligger gravfältet mitt inne i den inte längre lika täta granskogen. Både Gudrun och Per gick hårt åt området och den Bauerska trollskogen med sina dunkla skuggor är borta. Rotvältorna står som tysta vittnen till stormens kraft och mossan på marken för en ojämn kamp mot gräs och buskar som sakta tar över när solen åter kan leta sig in mellan de träd som fortfarande står.

Vi kunde snart konstatera att gravfältet trots allt klarat sig hyfsat undan stormens förödelse. Ett knappt tiotal rotvältor kom att undersökas varav en tydligt skadat en gravkonstruktion. Den hade närmare bestämt ramponerat större delen av en järnåldersdös och i rötternas grepp hängde en av stenhällarna fortfarande på trekvart en meter upp i luften när vi kom till platsen.

Figur 1. En av dösarna på gravfältet Raä 6 i Anderstorp socken, Värnamo kommun. Foto: Leif Häggström.

Figur 2. Stenåldersdös i stensättning i Bohuslän. Foto: Daniel Lindblad.

Terrängen på gravfältet är stenig och bergig och gravarna är placerade längs södra sluttningen på en liten bergsknalle som vetter ner mot en sumpig våtmark. Enligt fornlämningsregistret finns det sexton gravar på gravfältet varav en domarring, tio hällar och klumpstenar samt fem järnåldersdösar. Återstoden av fyra av dösarna samt domarringen och de flesta av klumpstenarna går idag att se i området. Platsen är full av stenblock och stenhällar och i många fall är det omöjligt att avgöra vad som är resterna av en gravmarkering och vad som är en vanlig sten. Det går med andra ord inte att exakt bestämma hur många domarringar, dösar, klumpstenar eller andra gravmarkeringar som finns i området utan att gräva upp alltihop – vilket lyckligtvis inte var vårt uppdrag. Vi hade emellertid flera möjliga gravkonstruktioner att delundersöka i form av klumpstenar och stenhällar synliga intill, eller i, de sår som rotvältorna rivit upp.

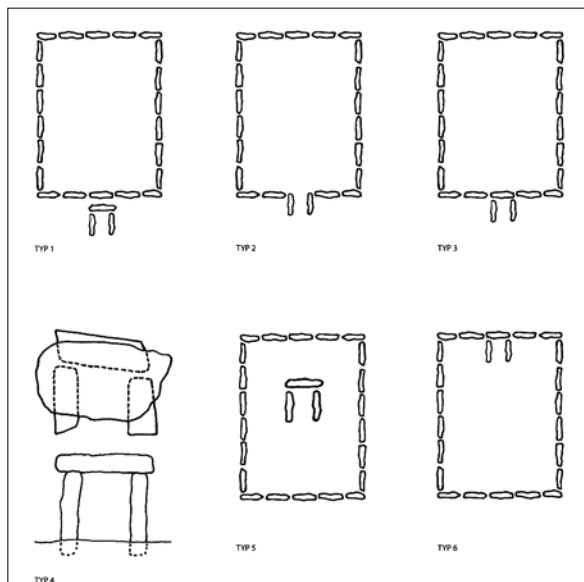
Det vi kunde se av järnåldersdösarna var kollapsade konstruktioner av två till fyra, upp till metern långa och halvmeter breda stenhällar i markytan. Några dösar var väl synliga med två eller i något fall tre kantställda väggstenar

som stack upp ur marken och man kunde fortfarande ana dösens ursprungliga form och utseende. Andra var mycket förstörda av tidens tand och kvar var endast någon enstaka stenhäll i markytan. Av denna anledning var vi intresserade av att titta närmare på alla rotvältor som låg intill eller hade blottat stenhällar. Det visade sig snart att den enda gravkonstruktionen som skadats var den redan på förhand konstaterade dösen.

Järnåldersdösens konstruktion

Dös för onekligen tanken till stenålderns enorma megalitmonument. Dösens formspråk i gravsammanhang dyker emellertid upp i olika varianter och på flera olika platser genom förhistorien. Dösar från neolitikum i Bohuslän, rektangulära stenkrepsar med dösliknande portar från romersk järnålder i Småland och vikingatida gravar med portkonstruktioner i Mälardalsområdet är några exempel (Nordström 2007:78, Nordman 1997:125).

Kortfattat kan dösen beskrivas som en gravkammare med tre till fyra väggar och oftast en taksten. Järnåldersdösen

Figur 3. Nordströms indelning av port- och dösvarianter från småländska gravfält (Nordström 2007:83).

kan se lite olika ut beroende på vilka typer av konstruktioner man räknar till gruppen järnåldersdösar men den mest typiska består av tre kantställda vägghällar och en locksten. De stående hällarna är placerade i 90 graders vinkel mot varandra, precis som väggarna i ett hus, med en kortsida och två långsidor. Ovanpå konstruktionen är en locksten eller taksten placerad. Den öppna kortsidan är i samtliga undersökta fall placerad mot söder med liten inbördes variation (Arne 1919, Carlie 2006, Claesson

1935, Nordman 1997, Nordström 2007). Långsidorna är upp till en knapp meter långa och kortsidorna mellan 40–60 cm långa. Hela konstruktionen är helt eller delvis nedgrävd.

Dösens konstruktion har visat sig ofta ingå i stenkretsar. Det kan vara i form av en regelrätt dös inuti en stenkrets, men även i form av kantställda portstenar i en stenkrets kortsida. Jag har här tagit med Mikael Nordströms och Jörgen Gustafssons sammanställning av samtliga av dessa portvarianter (Nordström 2007:83). I den fortsatta texten går dessa under benämningen Nordströms typ 1–6.

Nordström anser att de är uttryck för samma eller närbesläktade förställningar om döden med en gemensam religiös underbyggnad (Nordström 2007:83). Jag följer här Nordströms resonemang och menar vidare att portkonstruktionerna i dösen och i de fyrkantiga stenkretsarna haft liknande funktioner i de dödsritualer i vilka de spelat en central roll.

I fallet Raä 6 i Anderstorp socken är dösaorna så vitt man kan se av Nordströms typ 4 och endast delvis nedgrävda. Samtliga av dösaorna på gravfältet har med tiden kollapsat och hällarna har fallit åt olika håll men uppskattningsvis har från början cirka 15–20 centimeter av väggarna stuckit upp ovanför markytan. Inga av gravarna har lockstenen kvar på sin ursprungliga plats. Lockstenen kunde dock i flera fall ses sticka fram mellan eller ligga intill de omkullfallna vägghällarna.

Figur 4. Järnåldersdös på gravfältet i Anderstorp. Fotot till vänster är taget av Claes Claesson 1935 (ATA A195:67), till höger samma dös vid undersökningarna 2007. Foto: Leif Häggström.

Geografisk utbredning och tidiga källor

Så vitt vi vet idag har den ovan beskrivna typen av järnåldersdös en mycket begränsad geografisk utbredning till ett område i gränsen mellan Halland och Småland med ett par undantag. Vid en sökning på järnåldersdös i fornlämningsregistret får man ett drygt trettio-tal träffar. En noggrannare sökning visade 44 poster i fornlämningsregistret som innehöll ordet järnåldersdös, järnåldersdösar eller dösar av Fröböketyp. Av dessa 44 platser ligger 8 i östra Halland, 33 i västra Småland samt 2 i Västergötland och 1 i Bohuslän. Alla utom 2 ligger på gravfält varav 39 innehåller resta stenar och 22 har domarringar.

Figur 5. Järnåldersdös på gården Fröböke i Halland. Skiss av Herman Hofberg från 1876 (Arne 1919:134).

Dösar av Fröböketyp var i arkeologins barndom namnet på järnåldersdösar då dom först uppmärksammades och man ännu trodde att det rörde sig om stenåldersdösar av samma typ som finns i till exempel Bohuslän och Skåne fast av mindre modell. Fröböke var namnet på den gård där järnåldersdösar första gången uppmärksammades av Herman Hofberg år 1876 (Arne 1919:134).

År 1902 fick SHM en grön glaspärkla från järnåldern i gåva av kanslirådet Ivar Adolf Lyttkens (SHM inv. nr 11530). Fyndet kom enligt uppgift från en dös i Fridhem i Breareds socken. Fridhem är granngård till Fröböke och

pärklan kom sannolikt från något av de intilliggande gravfälten Raä 32 och Raä 83 i Breared socken. Ett tjugotal år senare skriver Oscar Almgren om dösa i sin genomgång av Sveriges fornlämningar och ifrågasätter den neolitiska dateringen utifrån gravarnas läge och fyndet av glaspärklan från järnålder i en av dem (Almgren 1923:110). Oscar Montelius var redan tidigare skeptisk till dateringen av dösa till neolitikum och var av uppfattningen att de borde vara yngre (Carlie 2006:184). Ytterligare en mystisk fyndpost från en järnåldersdös i Fröböke, Breared socken dyker upp i SHM:s arkiv. Antikvarien Ture Johnsson. Arne tog 1922 emot åtta kvartsbitar samt brända benfragment från en förstörd dös på ägor utan några fler uppgifter kring omständigheterna (SHM inv. nr 16934).

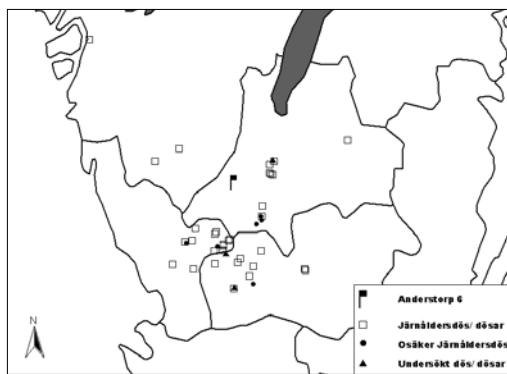
Det första källmaterialet som en gång för alla ändrade på järnåldersdösets datering kom emellertid redan några år tidigare, närmare bestämt då Kjellmark och Arne undersökte tre dösa i Nöttja socken åren 1918 och 1919, vilket jag återkommer till längre fram.

Järnåldersdösen i FMIS

Det omtalas på flera ställen i fornlämningsregistrets beskrivningar av gravfält med kända järnåldersdösa just hur svårt det är att skilja på resta stenar och eventuella dösa. Något vi tydligt märkte vid undersökningarna av Raä 6 i Anderstorp socken där vi trodde oss ha upp till fyra av rotvältor skadade dösa, delvis i behov av utgrävning. Med facit i hand var endast en av dessa en dös och resterande var ensamliggande stenhällar. På Claessons karta över gravfältet från 1935 är den undersökte dösen endast markerad som en flat sten i markytan. Då gravfältet förutom domarring och resta stenar innehöll en stor mängd naturliga stenhällar blev urskiljningen ännu svårare att göra. Framförallt då järnåldersdösa på platsen sedan länge har kollapsat och täckts av grästorv, mossa och träd.

Bland de 44 poster jag hittat i FMIS som på olika sätt omnämner järnåldersdösa finns flera med uppgifter om att det på gravfälten finns stenhällar som möjligen utgör rester av fler järnåldersdösa än de registrerade. Vidare är de löpande beskrivningarna från inventeringshandböckerna i Småland och Halland i många fall inte inskrivna i digital

form utan endast inskannade som bildokument. Det leder till att bara de järnåldersdösar som är registrerade under gravkategorin järnåldersdös blir sökbara i registret. Möjliga järnåldersdösar som omnämns i den löpande texten blir därmed osynliga i sökfunktionen. Att det finns sådana dolda järnåldersdösar i registret är sannolikt då flera av de kända dösarna finns på gravfält tillsammans med resta stenar och kan vara mycket svåra att skilja från dessa.

Figur 6. Järnåldersdösarnas utbredning enligt FMIS.

Järnåldersdösar är en mycket ovanlig gravtyp med stark geografisk anknytning. Vad vi däremot kan anta är att det finns fler dösar än de nu drygt hundra registrerade på kända gravfält. Vi kan anta det dels för att dösarna är svårupptäckta och ofta förekommer på gravfält med resta stenar, klumpstenar och domarringar och kan blandas ihop med dessa, dels för att möjliga järnåldersdösar omnämnda i inventeringsböckernas löpande beskrivningar idag inte går att skilja ut digitalt i många socknar i fornlämningsregistret.

Oavsett ett mindre mörkertal som gömmer sig ute i terrängen och i fornminnesregistrets vindlingar så kan vi utgå ifrån att järnåldersdösen är ovanlig. Gravtypen får ses som resten av en lokal tradition som helt enkelt inte har haft större utbredning. Lyfter vi emellertid blicken lite och vidgar begreppen något öppnas nya intressanta dörrar. Lämnar vi den exakta konstruktionen och istället, likt Mikael Nordström, fokuserar på dösens öppning mot söder kan vi med ens hitta fler paralleller i det arkeologiska såväl som det historiska materialet (Nordström 2007, 2008). Utgår vi ifrån denna öppning, kan man se starka paralleller

i konstruktionens bildspråk till undersökta gravar som inte benämns järnåldersdösar men som har starka likheter med dessa. Bland annat gäller det undersökta gravar i Torsvik i Jönköpings kommun, något jag får anledning att gå närmare in på längre fram.

Tidigare undersökningar – några dateringar

Endast sex undersökningar av järnåldersdösar av Nordströms typ 4 och 5 har gjorts varav fyra i modern tid. Förutom dessa har minst ett par gravfält med portkonstruktioner av typ 1–3 och 6 undersökts. Dateringarna av de dösar som undersöktes av Ture Johnsson Arne, Claes Claesson och Knut Kjellmark på 1900-talets första hälft stödjer sig uteslutande på de fynd man gjort i gravarna och placerar järnåldersdösen i förromersk till romersk järnålder, det vill säga cirka 500 f. Kr.–400 e. Kr. Genom ett av fynden i Erik Floderus undersökning kunde den graven dateras till 600-talet e. Kr (Nordström 2007:78). Graven i Anderstorp dateras både med hjälp av en av de hårnålar i brons som fanns i graven och med ¹⁴C prov till 600-talet e. Kr. Undersökningarna i Byarum daterar dösarna till runt 400–500 e. Kr. (Nordman 1997:130 f). Torsviks stenkretsar med portar hamnar i perioden 300–600 e. Kr. Nedan följer en genomgång av de undersökningar som gjorts.

Fröbökedösen flyttar ur stenåldern

Doktor Knut Kjellmark tog år 1918 tåget söderut. Han hoppade av mitt inne i den djupa Småländska skogen långt ifrån all ära och redlighet och skred till verket. Det innebar att han satte spaden i marken i det förhistoriska gravfält som idag har post 22:1 i Nöttja socken, Småland, Kronobergs län i Riksantikvarieämbetets fornlämningsregister. Doktor Kjellmark började gräva. Föremålet för undersökningen var en liten dös av så kallad Fröböketyp. Vid den här tiden fanns ännu inte begreppet *järnåldersdös* och dösarna på gravfältet i Nöttja var till synes av samma yttre konstruktion som de sedan länge kända stenåldersdösarna, bara betydligt mycket mindre. Likheten med

megalitgravarna gjorde att Kjellmark trodde sig vara i färd med att undersöka en mindre kusin till dessa i Smålands inland och att det således handlade om en stenåldersgrav. Det han fann var rester av kremerade ben i ett sandlager och Kjellmark blev därmed mycket fundersam. Detta kunde näppeligen röra sig om en grav från stenåldern. Han for hem igen och funderade. Året därpå tog kollegan Ture Johnsson Arne samma tåg ner till Nöttja i Småland för att en gång för alla lösa gåtan med de små dösar.

Arne undersökte två andra dösar på samma gravfält och den här gången stod det klart att de inte rörde sig om stenåldersgravar. De små dösar hörde snarare hemma i järnåldern. I den ena graven fann Arne bland annat fragment av brons och järnföremål, en järnring, brända ben, 130 bitar kvarts och ett lager kol (Arne 1919:127 ff, Nordman 1997:125, SHM inv. nr 16123). De brända benen bestämdes vara från människa. Senare undersökningar har visat att dösar ofta ingår i en stensättning eller stenkrets samt att en gravgömma inte behöver ligga inuti dösen (Nordman 1997:125, Nordström 2007:75 ff). Samtliga tre dösar som undersöktes av Arne och Kjellmark hade sin öppning åt söder och av vad man kan sluta sig till av deras dokumentation ingick inte dösar i stenkretsar eller andra konstruktioner. Det framgår emellertid inte i Arnes artikel om undersökningen i Fornvännen huruvida man frilade en yta omkring dösar eller inte (Arne 1919:127 ff, Nordman 1997:125). Antar man att endast själva den i ytan synliga dösen grävts ut så har en eventuell omkringliggande stenkrets missats. Att två av de tre undersökta dösar i Nöttja dessutom visat sig vara utan någon uppenbar gravgömma kan tala för att dösar de facto ingått i någon form av större gravmarkering som exempelvis en stenkrets. Undersökningarna i Tofteryd, Pukarp, Byarum och i Torsvik visar på sådana konstruktioner där gravgömmen inte ligger inne i dösen.

Claessons undersökning i Pukarp

Arkeolog Claes Claesson inventerade Tofteryd socken i Vaggeryds kommun i Småland i början av 30-talet och 1935 var hans sammanställning över socknens fornlämningar klar. Claesson beskriver järnåldersdösar på inte

mindre än nio av de platser han har med i sin inventering (Claesson 1935). Tre av gravfälten med numren 60, 95 och 104 i Tofteryd socken har idag registrerade järnåldersdösar. Det framgår tydligt att Claesson var mycket intresserad av denna mystiska och sällsynta gravtyp. Han fick tillstånd av riksantikvarien att under sensommaren företa arkeologiska undersökningar på två gravfält på fastigheten Pukarp i Tofteryds socken. Gravfälten hade fått nummer åtta och fyra i Claessons egen inventering och senare kom de att benämnas Raä 80 och 83 i Tofteryds socken i riksantikvarieämbetets fornlämningsregister. En av gravarna Claesson undersökte på Raä 83 var av en speciell typ som aldrig tidigare undersökts.

Figur 7. Inför undersökningen av järnåldersdösen i Tofteryds socken år 1935. Foto: Claes Claesson (ATA 194:249).

Det som hade fångat Claessons uppmärksamhet lite extra var att graven bestod av en dös inuti en väl synlig, fyrkantig stenkrets. Så här beskriver Claesson grav 4:44 i sin inventering:

Av en annan typ är stensättningen nummer 44 med dess kompakta ram av stenar samt kistan med öppen sida mot söder. Den består av i markytan satta eller lagda stenhällar eller klumpstenar, men de största bildande en ganska markerad kant. Till formen utgör den en närmast firsidig ram med c:a 2,5 m tvärgenomskärning och

sidorna orienterade ungefär i NNÖ–SSV och VNV–ÖSÖ. Vid N sidan bilda tre kantställda stenhällar en kista utan lock och med S sidan öppen.
(Claesson 1935)

Av beskrivningen framgår att dösen var av Nordströms typ 5 eller 6. Vid undersökningen fann Claesson:

... mellan de kantställda hällarna rester av brända ben samt enstaka kol.
(Claesson 1935).

Claesson skriver vidare:

Benbitarna lågo spridda inom hela den kistliknande anordningen.
(Claesson 1935).

Claesson verkar här inte beskriva en typisk brand- eller bengrop då han säger att benen låg spridda i hela dösen. Snarare får man intrycket av att det rört sig om just spridda benfragment blandat med kol och jord. Jämför vi Claessons utgrävning med de övriga undersökta dösaarna finner vi att man inte i något fall funnit en större mängd brända ben koncentrerade till en lätt avgränsad nedgrävning inuti eller i direkt anknnytning till själva dösen. I samtliga fall där ben hittats inuti eller direkt intill dösen har det rört sig om förhållandevis små mängder spridda över en mindre yta tillsammans med en del kol. Med andra ord inga fyndkoncentrationer i vad man brukar benämna ben- eller brandgropar.

Däremot fanns det en annan intressant lämning i stenkretsen som av Claesson beskrivs som en "bålgrop". Han skriver:

Vid stensättningens Ö sida låg c:a 1 dm under markytan en bålgrop, c:a 3 dm i diam. och 2 dm djup, innehållande en kompakt massa av kol, sot och brända ben utan inblandning av sand.
(Claesson 1935).

Utifrån beskrivningen kan vi anta att det rört sig om en gravgömma som i modernare arkeologitermer skulle

Figur 8. Järnåldersdös i stenkrets från gravfältet Raä 83 i Tofteryds socken. Graven undersöktes 1935 av Claes Claesson och ritningen är gjord efter hans original (Claesson 1935).

benämnas brandgrop. Mycket i beskrivningarna påminner om de undersökta stenkretsarna i Byarum av Nordströms typ 4 som vi ska se längre fram. Inget mer finns skrivet om benen så vi vet helt enkelt inte om det var ben av människa, djur eller både och som fanns i respektive anläggning. Beskrivningen av bålgropen, dess storlek och innehåll av kol, sot och bränt ben samt att den låg inuti en stenkrets talar ett tydligt gravspråk. Grävde Claesson med andra ord ut två olika gravgömmor inuti stenkretsen? Kan det vara så att benen från den döde i huvudsak begravts i brandgropen och en mindre del placerats inuti och på tröskeln till dösen?

En järnåldersdös inuti ett större monument är inget unikt utan förekommer på några ställen i fornlämningsregistret samt vid ett par undersökningsplatser. Fornlämning 167 i Örby socken i Västergötland är ett gravfält med en järnåldersdös inuti en rektangulär stenkrets. Nummer 11

i Torups socken i Halland är även det ett gravfält med bland annat fem järnåldersdösor varav ”Fyra har rester av stenpackning invid hällarna...” (FMIS Torup 11:1, Hylte kn, Halland). Gravfälten i Byarum och Torsvik innehöll också liknande konstruktioner. De sex platser i Tofteryds socken där Claesson nämner möjliga järnåldersdösor men där fornminnesregistret inte har med några sådana är samtliga gravfält med stenkretsar, domarringar och resta stenar (FMIS Tofteryd sn Raä nr 9, 19, 66, 56, 73, 83). Med andra ord en miljö där det är svårt att avgöra exakt form och konstruktion på en grav. På dessa, och i regionen för järnåldersdösor liknande gravfält, kan det mycket väl finnas både fristående järnåldersdösor och dösor inbyggda i andra gravformer som till exempel stenkretsar. Undersökningarna i Byarum och Torsvik har visat att järnåldersdösor och portkonstruktioner liknande järnåldersdösor inbyggda i gravar inte går att upptäcka med mindre än att man påbörjar en undersökning.

Floderus portar

Året innan Claes Claessons undersökning i Pukarp gjordes en utgrävning i Kronobergs län, på Inglingehögsgravfältet söder om Växjö (Nordström 2007:78). Erik Floderus undersökte flera gravar varav några visade uppenbara likheter med den stenkrets som Claesson kom att undersöka året därpå. Det rörde sig inte om regelrätta dösor inuti stenkretsar utan om dösliknande konstruktioner i södra kanten på stenkretsarna. Parallellt ställda stenhällar som bildade en port in till graven. Exakt samma konstruktioner, Nordströms typ 2 och 3, undersöktes nästan 60 år senare på tre gravfält i Torsvik och på Byarumsgravfältet söder om Jönköping (Nordström 2007:73 ff, Gustafsson 2007:64 ff). Intressant att notera är att även Claesson nämner två vinkelställda hällar samt ytterligare några kantställda hällar från sin undersökning av grav 8:1 (Claessons inventering) på gravfält Raä 80 i Tofteryd sn (SHM inv. nr 21631). Mellan de två vinkelställda hällarna hittades keramikfragment, brända ben och kol. Beskrivningen säger också att det i samma anläggning fanns en bålgröp under en klumpsten innehållande mer brända ben, kol samt tången till en järnkniv (SHM inv. nr 21631). Det går inte att utifrån

texten få en klar bild av vad det var Claesson såg men den skulle mycket väl kunna beskriva en portkonstruktion i en skadad stenkrets.

Figur 9. Portvarianter i stenkretsar på Inglingehögsgravfältet, Raä 1 i Östra Torsås socken.

Floderus omnämner inga takstenar i dessa portkonstruktioner. Med tanke på döskonstruktionens inneboende bräcklighet kan eventuella takstenar mycket väl sedan länge vara borta eller förstörda av senare aktiviteter. Två av gravarna undersökta i Torsvik med samma konstruktion hade takstenar vilket än mer visar på likheten med järnåldersdösorna. Med hjälp av fynd i gravarna daterades dessa till 600 e. Kr. (Nordström 2007:78). I fornlämningsregistrets uppgifter om Inglingehögsgravfältet står beskrivet att där finns fem ”stensättningar av avvikande, kvadratisk form” (Östra Torsås 1:1, Växjö kn, Kronobergs län). Stensättningarna beskrivs utförligare med hjälp av en schematisk skiss där fyra är varianter av den vänstra typen och den femte är av typen till höger (Nordström 2007:78).

Gravfältet i Byarum

Inför ombyggnation av E4:an i början av 1990-talet utanför Vaggeryds samhälle utförde Jönköpings länsmuseum den första undersökningen av ett större järnåldersgravfält i länet. Gravfältet låg sydväst om Vaggeryd uppe på en höjd cirka 500 meter väster om Lagan (Nordman 1997:120). Här undersöktes bland annat fyra rektangulära stensättningar med var sin järnåldersdös av Nordströms typ 5 i

anläggningens mitt. Dösarna bestod av tre vägghällar och en taksten, var cirka 1 x 1 meter stora och delvis nedgrävda samt hade sin öppning åt söder (Nordman 1997:125). Samtliga fyra stensättningar hade separata gravgömmor men ingen av dessa låg inuti eller direkt under dösen. Endast i ett fall låg dösen i direkt anslutning till den fyndbärande gravgömmen.

Det går inte heller att se ett mönster mellan dösen och gravgömmans placering i graven då dösen i samtliga fall är placerad in mot gravens mitt men gravgömmen endast i ett fall ligger centralt i stensättningen. I övriga tre fall från Byarum ligger gravgömmorna ut mot stensättningens kant, i en grav strax innanför den norra kortsidan, i en annan i det nordöstra hörnet och den tredje i det sydöstra hörnet (Nordman 1997:123 ritning).

Fynden i Byarum var ganska få men är direkt jämförbara med fynden i övriga undersökta järnåldersdösar: enstaka brända ben- och keramikbitar samt fragment av järn- och bronsföremål (Nordman 1997:125). Tre av gravfältets gravar daterades tillsammans med fyra andra anläggningar på gravfältet och resultaten spände från 225 till 665 e. Kr. De daterbara fynd som hittades, bland annat två dräktnålar i brons i en av dösgravarna, representerar i huvudsak folkvandringstidens senare hälft, 447–550 e. Kr. (Nordman 1997:130 f). Brända ben och fynd från 59 gravgömmor tillvaratogs under undersökningarna av Byarumsgravfältet (Nordman 1997:130). Utifrån fynd och osteologiska analyser fastställdes åtta säkra kvinnogravar,

Figur 10. Två stenretsar med portkonstruktioner av Nordströms typ 3 på Byarumsgravfältet. Foto: Ann-Marie Nordman.

sex säkra mangravar samt fem gravar med benrester från barn i ålder 0–7 år (Nordman 1997:129 f). Den dös som innehöll två identiskt lika dräktnålar i brons har tolkats som en säker kvinnograv på grund av fyndet (Nordman 1997:129). Parvis förekommande nålar och fibulor brukar tolkas som kvinnogravar (Petré 1993, Nordman 1997:129). Utgår vi ifrån att det är så var det resterna av en kvinna som låg i dösen även i Anderstorp.

Portarna i Torsvik

Vi har så här långt bekantat oss med ett par olika varianter av järnåldersdösar. Den fristående, exempelvis dösarna i Anderstorp socken, samt dösen som ligger inuti en

Figur 11. Två olika portkonstruktioner från Byarumsgravfältet. Till vänster Nordströms typ 5. Till höger Nordströms typ 2. Foto: Ann-Marie Nordman

stensättning eller stenkrets. Några år in på 2000-talet undersöktes tre gravfält i Torsvik söder om Jönköping av länsmuseet. På samtliga tre gravfält fanns varianter av dösarnas religiösa symbolik manifesterade i gravarna. Inga fristående dösar fanns här, men väl flera rektangulära stenkretsar och stensättningar innehållande portar med öppningar åt söder av samma typ som dösarna. Dessa portar var mindre än de fristående dösarna men byggda på samma sätt av två parallellt ställda stenhällar, ibland med bakstycke ibland utan, en del med taksten andra utan. Gravfälten i Torsvik är preliminärt daterade till 200–600 e. Kr. (Gustafsson 2007:65).

De redan omnämnda stenkretsarna på Inglingehögsgravfältet utanför Växjö hör till samma kategori. I samband med Torsviksundersökningarna uppdagades fyra likadana stensättningar med portar på Bornholmska Slusegårdsgravfältet. Det stora gravfältet undersöktes mellan 1958 och 1964 och de fyra stensättningarna beskrevs av utgrävorna som ”helt speciella” och ”säregna”. Gravarna daterades till 330–430 e. Kr. vilket stämmer väl överens med de preliminära dateringarna för Torsviksgravarna (Nordström 2008). Både de symboliska och konstruktionsmässiga likheterna är mycket starka mellan dessa varianter av portar. De fristående dösar i Nöttja och Anderstorp delar utan tvekan sin symboliska innebörd med dösarna i Byarums och Pukarps stenkretsar och portarna i Torsvik, Bornholm och Växjö.

Dösarna i Odensjö och Södra Unnaryd

Då dösarnas geografiska spridning ligger i det område som drabbades hårdast av stormen Gudruns härjningar 2005 är det kanske inte så konstigt att förstörelsen även drabbade denna undanskymda gravtyp. Anmärkningsvärt är emellertid att efterundersökningarna av stormskadade fornlämningar inbegripit så många som tre gravfält med järnåldersdösar där två dösar totalundersökts samt ett flertal delundersökts. Antalet totalundersökta fristående dösar, Nordströms typ 4, ökade därmed med 67 procent, från tre till fem stycken. Räkna man med de undersökta järnåldersdösarna i stenkretsar är ökningen drygt 20 procent, från nio stycken till elva.

Förutom den av Jönköpings läns museum undersökta järnåldersdösen i Anderstorp har som sagt tre andra platser undersökts. Arkeologacentrum totalundersökte en järnåldersdös i Odensjö socken i Kronobergs län (Raä 112) och Hallands läns museer efterundersökte ett gravfält i Södra Unnaryds socken innehållande järnåldersdösar.

I FMIS framgår det att järnåldersdösen i Odensjö innehöll brända benfragment från ett spädbarn samt ett par delar av en hartstätning. I Arkeologacentrums nyhetsbrev på deras hemsida kan man läsa vidare om den osteologiska analysen. Sammanlagt nitton brända benfragment tillvaratogs och samtliga kommer från ett mycket ungt spädbarn alternativt ett foster i sent stadium. Fragmenten kommer från kroppens större rörben samt från skallen (Arkeologacentrum 2007).

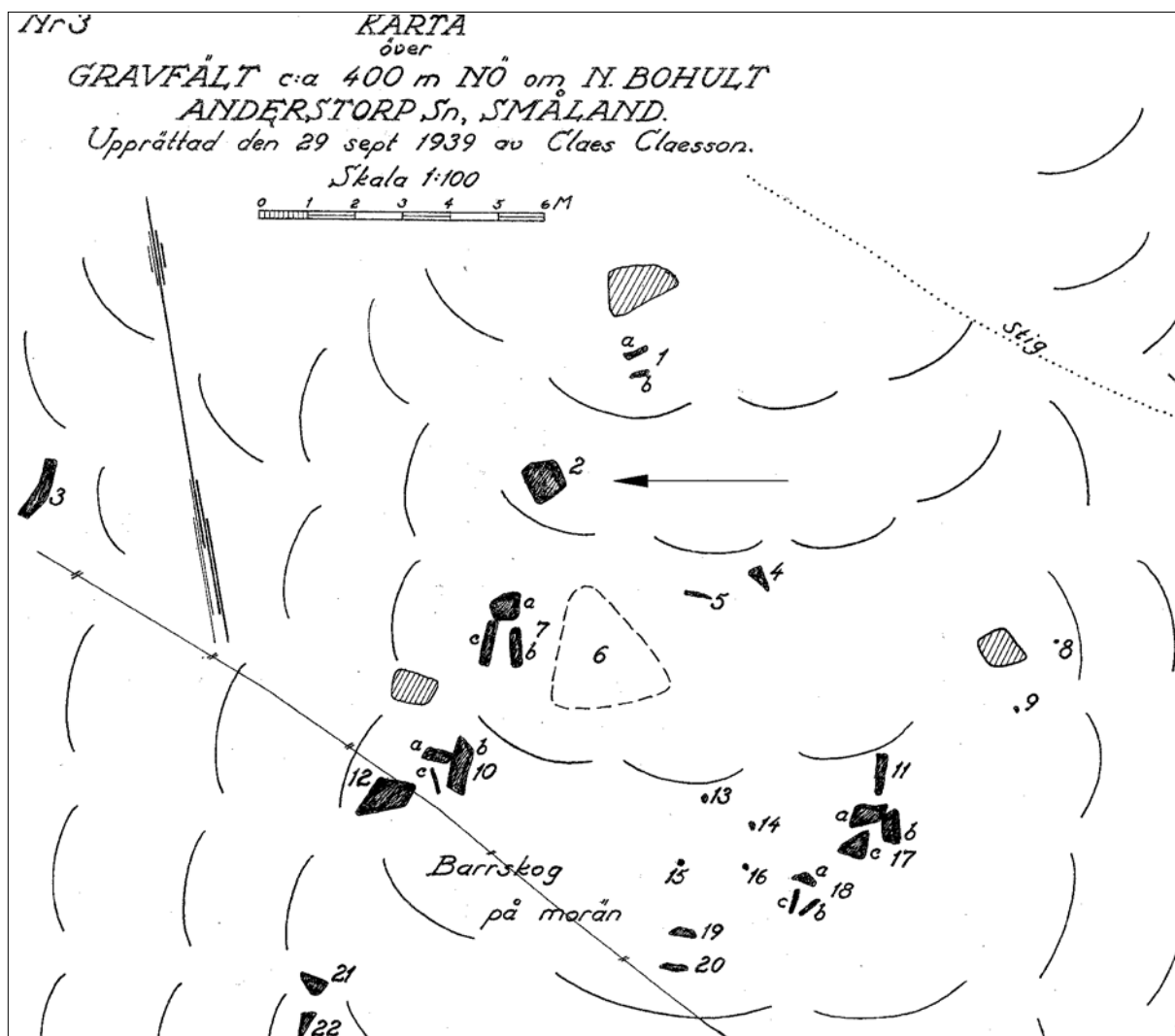
I Halland delundersökte Lennart Carlie järnåldersdösar under hösten 2005 på gravfältet Bedjarör, Raä 58, i Södra Unnaryd socken. Gravfältet är Hallands läns största på vilket flera järnåldersdösar finns registrerade. Undersökningarnas syfte var att bland annat att försöka fastställa om ett antal synliga hällar på platsen var rester av förstörda järnåldersdösar samt om hällarna ingick i andra konstruktioner. Carlie grävde invid två grupper av parvis ställda hällar samt öppnade mindre schakt runt tre solitära hällar (Carlie 2006:191 f). De parvis ställda hade i ett tidigare skede varit flankerade av en tredje, nordlig gavelhäll och visades därmed vara rester av två förstörda järnåldersdösar (Carlie 2006:191). De tre solitära hällarna däremot hade aldrig ingått i några konstruktioner utan var helt enkelt vad som brukar kallas resta stenar (Carlie 2006:192). Carlies slutsats av detta är att flera av järnåldersdösarna i fornminnesregistret mycket väl kan vara resta stenar (Carlie 2006:192). Då dösar ofta ingår i gravmiljöer med resta stenar och domarringar kan antalet möjliga järnåldersdösar på dessa gravfält ha övertolkats då fokus gärna hamnar på denna ovanliga och fantasieggande konstruktion (Carlie 2006:192).

Undersökningarna i Anderstorp stärker delvis detta resonemang. Tre rotvältor precis intill liggande stenhällar undersöktes. Området runt om torvades av för att kunna konstatera om hällarna ingick i dösar eller ej. I samtliga fall visade det sig att så inte var fallet. Resonemanget att

det skulle finnas fler dösar registrerade än vad som egentligen finns i verkligheten går emellertid att vända på. På gravfält med synliga, lättidentifierade järnåldersdösar blandat med resta stenhällar kan man ibland misstänka en sådan feltolkning. Tänker man sig däremot en inventerare som aldrig sett en järnåldersdös på ett gravfält med kraftigt övertorvade och kollapsade dösröster kunde resultatet lätt bli det omvända med endast resta stenar och rester av domarringar registrerade. Som redan nämnts blev den undersökta dösen registrerad och karterad som en flat stenhäll i markytan i Claessons inventering från 1935. Det visar

att inte ens en erfaren inventerare med ett uttalat intresse för järnåldersdösar alltid kan avgöra vad som är resterna av en sådan utan att först sätta spaden i jorden.

Tittar vi på dösar som ingår i stenkretsar blir bilden än mer komplicerad. De fyra dösar av Nordströms typ 5 i Byarum var nedgrävda och syntes inte förrän man tagit bort torv och rensat fram de omgärdande stenkretsarna (Nordman 1997:123). Likadant var det med gravarna av Nordströms typ 2 och 3 i Torsvik (Nordström 2007). Utgår man som jag gör i denna artikel ifrån Nordströms resonemang att järnåldersdösar och olika portkonstruktioner

Figur 12. Detalj från Claessons karta från 1935 över gravfältet Raä 6 i Anderstorp socken. Pilen visar dösen (nummer 2 på kartan) som undersöktes av länsmuseum i Jönköping 2007. Den är synlig endast som en flat håll i markytan vid inventeringstillfället (Claesson 1935).

på gravfält har samma eller i vart fall liknande symboliska innebörd är antalet dös-konstruktioner på järnåldersgravfält säkert fler än de som idag syns i FMIS.

Begravningen – en övergångsritual

För att kunna tänka oss in i järnåldersmänniskans syn på liv och död måste vi förstå att dom levde i ett samhälle som inte var ens flyktigt sekulariserat (Artelius 2000:21). Vi kan inte prata om trosuppfattningar som vi gör när det gäller moderna religioner. Vi måste tänka oss ett sammanhang där en uppdelning – vad som var religion och inte överhuvudtaget inte existerade (Fabech 2006:26). Termer som liv och död betydde inte samma sak som det gör för oss idag. Det är fråga om en syn på världen och den egna existensen som är helt sammanvävd med religiösa förställningar och förklaringsmodeller och där reglerna för livet är bestämda utifrån dessa (Artelius 2000:21). Ett ej sekulariserat samhälle har ett kollektivt förhållande till vad döden är. Dess innehåll, betydelse, ursprung och mening är del av samhällets ideologi och blir en avgörande del för ett samhälles traditioner och ritualer (Artelius 2000:160).

Religionsvetaren Catherine Bell beskriver i sin bok *Ritual: Dimensions and Perspectives* (1997) det hon kallar rituallika handlingar för att därmed undvika att dra en skarp gräns mellan vardagliga och rituella handlingar. Hon räknar upp följande sex kännetecken för rituallika handlingar: de är formella, traditionella, regelbundet återkommande, regelstyrda, fyllda av sakrala symboler och är sceniskt framförda (Bell 1997:138).

Antropologen Roy A. Rappaport använder inte Bells begrepp ”rituallika handlingar” men har en snarlikt resonemang kring formalisering av handlingar, vilket han menar är ritualens viktigaste egenskap. Ju mer formaliserad en handling är, desto mer anledning har vi att kalla den för ritual. Det betyder inte att alla formaliserade handlingar per automatik är ritualer men en ritual kan ofta urskiljas just genom sina formaliserade handlingar (Rappaport 1999:33).

Rappaport räknar i sin tur upp ett antal kriterier för en ritual. För det första ska den vara sanktionerad av andra än utövaren själv. För det andra är den som sagt alltid

formaliserad. För det tredje är ritualen delvis invariant, det vill säga den innehåller en viss grad av varierbarhet med vissa fasta inslag. För det fjärde är den alltid till viss del sceniskt framförd (performance). För det femte är ritualen inte instrumentell i sin karaktär och den förmedlar således ingenting, utan rituella handlingar skapar istället innebörder när de utförs (Rappaport 1999:32 ff). Rappaport ser alltså ritualen som transformativ kommunikation genom formaliserade handlingar.

Religionshistorikern Peter Habbe beskriver mer utförligt ritualens transformativa karaktär. Han menar att det alltid finns en på förhand stipulerad avsikt med ritualen som aktörerna måste förhålla sig till. En ritual kan därför inte improviseras eller ändras från gång till annan och det är just denna formalisering som bland annat utmärker handlingen och gör den till ritual (Habbe 2005:214). Ritualen skapar genom en sådan formaliserad handling innebörder som förändrar en persons eller ett tings sociala status. Habbe hämtar i sin tur ett exempel från Rappaport. Han menar att en pojkes omskärelse är en sådan formaliserad handling, en ritual genom vilken pojken transformeras till man. Handlingen bär inte med sig information om att pojken blir man utan det är själva handlingen i sig som gör pojken till man (Habbe 2005:214 och där angivna referenser).

Försöker vi se på järnåldersdösarna med detta i åtanke så finner vi snart att det symboliska bildspråket i Anderstorps dösar har starka likheter med det i Torsviks stenkretsar. Det kanske inte var dösen som gravmarkering som var viktig utan dess roll i den religiösa ritualen där den ingick. En ritual för att kontrollera övergången mellan livet och döden. En resa som var vanskelig och därför måste företas med hjälp av de levande. Den döde var beroende av att riter genomfördes och regler följdes för att säkert komma dit man ville i döden. Det finns otaliga religiösa uppfattningar om vad döden egentligen innebär och hur man bäst förbereder sig för den. Gemensamt för dem alla är att det krävs någon form av förberedelse inför övergången mellan livet och döden (Se exempelvis Artelius 2000, Jennbert 2006, Kaliff 2005).

Denna passage symboliseras ofta av att den döde fysiskt ska ta sig från en plats till en annan, från ett tillstånd

till ett annat. I den antika föreställningen gjordes denna resa över floden Styx med färjekarlen Charon. Det var av stor vikt att den döde fick med sig ett mynt som betalning till Charon då han annars riskerade att få stå kvar på stranden till Styx och inte komma till vila. I enlighet med egyptisk mytologi ska den dödes kropp balsameras så att den bevaras efter döden. Efter den mödosamma resan till dödsriket och granskningen i guden Osiris domstol antogs den döda delvis fortsätta sin existens i graven. Man kunde passera mellan dödsriket och graven men behövde sin fysiska kropp för detta. De levande fortsatte att offra mat och dryck till den döde via en stiliserad stenport i graven där den döde ansågs passera (Nordström 2007:75). Romarna hade precis som järnålderns nordbor en stark förfäderskult. Döda släktingar visades vördnad av de efterlevande vid speciella altare inne i husen. Bland de som hade råd var det också brukligt att vid speciella tillfällen låta inhyrda skådespelare eller slavar iföra sig döda förfäders dödsmasker och på så sätt låta de döda vara fysiskt närvarande.

Portar mellan döden och livet hittar vi även i fornnordisk mytologi. I den poetiska Eddan finns en vers där sonen till den döda Groa står vid sin mors gravkummel och manar henne att vakna ”vid de dödas dörrar” (Brate 1995:289). Groa kommer ur sin vila vid sin sons rop och läser nio skyddande galdrar över honom varpå hon säger:

*På jordfast sten jag stod inom dörrgången,
medan dig trollsång jag täljde.*
(Brate 1995:291).

Tänker vi på järnålderns dösar i detta ljus kan man se öppningen åt söder som porten mellan liv och död. Skulle den döde kunna passera härigenom eller i vart fall stå i någon sorts förbindelse med de levande vid denna dörrgång? Var konstruktionen endast byggd för att tillsammans med rätt ritualer öppna vägen in i dödsriket för den döde? Var det i så fall av största vikt att med andra ritualer stänga denna port efter att begravningen genomförts? Många frågor och få säkra svar – men vi är i alla fall något mycket intressant på spåren i dessa resonemang. Att de döda och de levande inte skulle beblandas hur som helst utan endast inom ramarna för mycket strikta religiösa riter finns det många belegg för. Egil Skallagrimsons saga från 1200-talets

Figur 13. Stenhäll från den undersökta järnåldersdösen i Anderstorp hängande i rotvälian. Foto: Leif Hågström

Island berättar om hur Egil bär sin döda far ut ur huset genom ett för ändamålet nybrutet hål i väggen (Alving 1992:153). Det gjordes för att den döde inte skulle hitta tillbaka från graven in i huset igen (Nedkvitne 2004:39). Dörröppningen in i huset blir här liktydig med porten mellan de dödas och de levandes värld. Döda människor skulle inte bäras över husets tröskel eftersom det kunde öppna denna port. Berättelsen visar på hur döden och livet var olika existenser i skilda världar mellan vilka en del personer och gudar under vissa omständigheter kunde förflytta sig. Porten mellan livet och döden fick inte öppnas hur som helst. Det var inte säkert.

Den utförligaste och mest kända historiska beskrivningen av nordiska begravningsritualer från järnåldern kommer från araben Ibn Fadlans reseberättelse. Han blev utsänd på en resa av Kalifen av Bagdad som gick ända upp till Kazan vid floden Volga i dagens Ryssland. På denna marknadsplats stiftar han bekantskap med ruser som kommit längst floden Volga i sina skepp för att handla med bland annat skinn och slavar (Frye 2005:65). Av beskrivningarna av rusernas utseende, kläder, båtar, smycken, vapen, seder etcetera kan vi dra slutsatsen att

det är skandinaviska vikingar han beskriver. Han berättar åtskilligt om deras hantering av döden och de döda.

Det intressanta med Ibn Fadlans berättelse för denna artikel är att den symboliska porten i begravnings-sammanhang dyker upp igen. Han beskriver hur ruserna byggt en ramlänkande konstruktion i trä som en hög dörrpost. Den slavinna som valt att följa sin herre i döden lyfts upp och stående på några av människens händer tittar hon så igenom denna dörrpost och säger:

Jag ser min far och min mor
(Frye 2005:69 förf. översättning).

Hon lyfts upp igen och säger:

*Där ser jag alla mina döda släktingar
sitta*
(Frye 2005:69 förf. översättning).

Det hela upprepas en tredje gång och slavinnan säger:

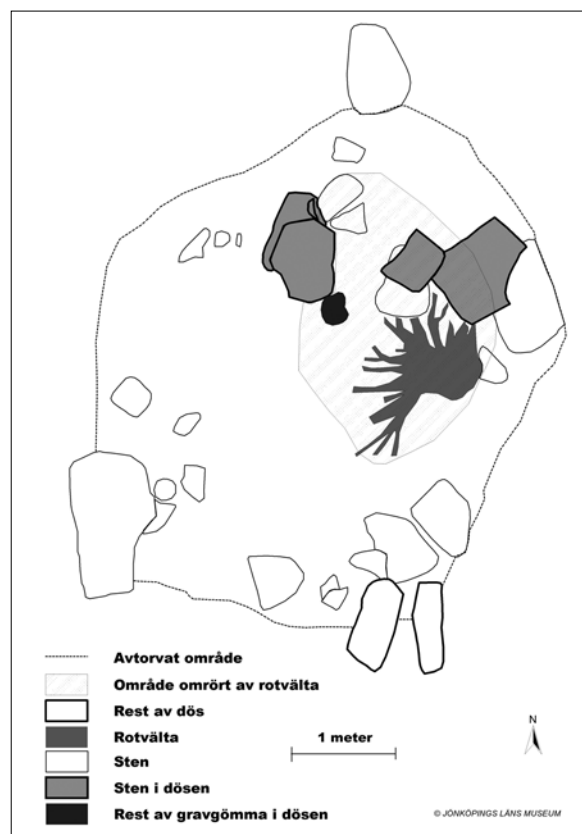
*Där ser jag min herre sitta i paradiset, det
är grönt och vackert och omkring honom
finns män och tjänare. Han kallar på
mig; led mig till honom*
(Frye 2005:69 förf. översättning).

Här har vi tydliga referenser till hur porten mellan de döda och de levande med rätt ceremonier kan öppnas. Att slavinnan frivilligt påtagit sig uppgiften att följa sin herre i döden har bundit henne till honom och ställer henne mellan livet och döden. Hon står på dödens tröskel eller vid död mans port, med förmågan att se in i dödsriket.

Benen begravdes aldrig

Ett gemensamt mysterium för brandgravar från järnåldern, möjligen med undantag för vikingatida gravar, är att de innehåller för lite ben. Järnåldersdösarna är inget undantag. Tvärtom har det hittats mycket lite bränt ben, kol och sot i dessa gravar. En kremering av en vuxen människa ger cirka tre kilo ben (Sigvallius 2005:53). Hittar man den mängden brända ben i en förhistorisk grav är den vanligtvis från vikingatid och innehåller förutom mänskliga rester i regel ben från en rad olika djur. Vanligare är att man hittar

allt från en handfull benfragment upp till något kilo i en hel brandgrav. Det saknas alltså ben. Alla ben lades uppenbarligen inte i jorden. Den absolut största delen brända ben från förhistoriska gravar är en till två centimeter stora, dessutom är skullben starkt överrepresenterade (Sigvallius 2005:55). Detta förändras inte mycket över tid och rum och vi måste då ställa oss frågan vad man gjorde med de ben som inte begravdes?

Figur 14. Ritning över den undersökta järnåldersdösen Raä 6 i Anderstorp socken.

Graven i Anderstorp innehöll sammanlagt en handfull brända benfragment, enstaka små kolbitar och en del sot blandat i sanden. Vid en preliminär benanalys kunde museets osteolog konstatera att där fanns rester av en människa samt ett medelstort däggdjur (Andersson, Anna Kloo muntlig uppgift). Benresterna är mycket fragmenterade och kommer sannolikt inte att kunna analyseras närmare. Även under mycket dåliga bevarandeförhållanden

skulle de kremerade resterna av en hel människa lämna ett mycket större benmaterial efter sig. Dösarna undersökta av Kjellmark och Arne i Nöttja socken visar samma mönster. En av gravarna innehöll ett par centimeterstora brända benfragment, en annan något fler bitar och i den tredje hittades ingenting (Arne 1919:128 ff). Samtliga ben konstaterades vara från människa och det förekom mycket sparsamt med kol och sot i gravgömmorna (Arne 1919:130 f).

I dösen i Odensjö socken, Kronobergs län, undersöktes två möjliga gravgömmor varav den ena innehöll brända benfragment från ett spädbarn (FMIS Raä Odensjö 112:1). I samtliga övriga undersökta dösar har det hittats mycket liten mängd brända ben och inga kraftiga kol eller sotlager.

Tar vi återigen med de dösar och portkonstruktioner som ingår i olika former av stenkretsar i vårt jämförelsematerial kan man hitta vissa intressanta paralleller. På gravfältet i Byarum fanns det endast vad som tolkats som enstaka brända ben i direkt närhet av själva dösaarna i mitten av stenkretsarna. Gravgömmorna låg endast i ett fall av fyra delvis under själva dösen. Det är precis samma förhållande som i Tofterydsdösen, enstaka brända ben intill dösen och en separat gravgömma på annat ställe i stenkretsen (Nordman 1997:125). Dessa fem är de enda av de undersökta dösaarna som är av Nordströms typ 5, det vill säga friliggande i mitten av en omgivande stenkrets. Port och döskonstruktionerna i Torsvik, Pukarp och Östra Torsås ingår på olika sätt i den omgivande stenkretsen.

Dödsritual inte begravningsritual

I vårt språkbruk finns ord som har en stark förankring i vår kristna tradition. Det är ord som kommer med ett kulturellt bagage, ett kollektivt kulturarv och som innehåller en rad redan på förhand bestämda värderingar och uppfattningar specifika för de som delar detta kulturarv. Begravning är ett sådant ord vars innebörd delas av den kristna europeiska kultursfären och onekligen för tankarna till den kristna bruket att lägga den döde i vigd jord på en bestämd plats. Att använda ett sådant ord för att beskriva sammanhang som hör till en helt annan kulturell kontext

skapar givetvis en rad motsättningar och konflikter (se bland annat Kaliff & Oestigaard 2004:184 ff, Goldhahn & Østigård 2007 m.fl.). Vad menar vi egentligen när vi använder ordet begravning för att beskriva en för oss tämligen okänd händelse som ägde rum för 1 500 år sen? Är det ett bra ord att använda i detta sammanhang? I ett försök att undvika denna fälla och inte använda ett ord som automatiskt för våra tankar åt ett i förväg bestämt håll byter Terje Østigård ordet begravningsritual mot det mer neutrala döderitual (Goldhahn & Østigård 2007:174). När det gäller järnåldersdösaarna känns detta resonemang mycket relevant då vi så tydligt kan se dessa som en del av en komplicerad ritual som inte först och främst hade med begravning av den döde att göra. Østigård poängterar vidare att det som utmärker kremation som gravskick är just att det möjliggör att merparten av den döde inte begravs (Goldhahn & Østigård 2007:174).

Då benmaterialet oftast är väldigt homogent i storlek i de brandgravar som undersöks från hela järnåldern är den vedertagna uppfattningen att större benbitar helt enkelt krossades innan gravläggningen (Sigvallius 1994:28, 2005:53). Vi kan tänka oss att en del poröst benmaterial som ryggkotor och ledändar i en sådan process helt skulle pulvraseras och därmed inte bevaras till eftervärlden. Sådant benmjöl hittas blandat med kol, sot och benbitar i många brandgravar, speciellt i brandlager från yngre järnålder. Något sådant benmjöl har man inte kunnat se i samband med undersökningar av järnåldersdösa. En förklaring till det kan vara markförhållandena och urlakningsprocesser i jorden. Jämför man emellertid med yngre järnålderns brandgravar där större delen av de kremerade resterna begravts så skiljer sig dessa gravgömmor på många sätt ifrån benfynden i dösaarna. Även ett urlakat och mycket fragmenterat brandlager eller en brandgrop lämnar betydligt mer spår efter sig än de enstaka spridda brända benfragmenten i dösaarna i till exempel Anderstorp och Byarum. Den enda rimliga slutsatsen blir att större delen av de brända benen helt enkelt aldrig gravlagts. I alla fall inte på ett och samma ställe.

Som alltid går åsikter isär, så även vad gäller benrester i brandgravar från järnålder. Caroline Arcini menar att den ringa mängden ben i många gravar från äldre järnålder inte

Figur 15. Folkvandringstida dräktmål från den undersökta dösen i Anderstorp. Foto: Leif Häggström

gärna kan vara tecken på att benen ingått i ”symboliska handlingar” av annat slag än begravning (Arcini 2005:64). Handlingar som enligt Arcini aldrig ägt rum utan används av arkeologer som en slasktrattsförklaring för dåliga bevarandeförhållanden och skadade gravmiljöer.

Hon stödjer detta påstående på att sådana handlingar inte kan spåras i ”gravplatsmiljöer där gravarna är extremt välbevarade” (Arcini 2005:64 författarens översättning). Om Arcini menar att gravmiljöer med ett större benmaterial i gravarna därmed ska tolkas som ”extremt välbevarade” eller om man på annat sätt först fastslår vilka gravmiljöer som är ”extremt välbevarade” och att dessa sedan alltid har visat sig innehålla större mängder ben framgår inte av resonemanget. Arcinis huvudtes är kortfattat att flera av den äldre järnålderns brand- och bålgröpar innehållande en mycket liten mängd ben i själva verket kan vara rester av gravbålet. Jag menar att förekomsten av järnåldersdösar och portkonstruktioner i stenkretsar med små mängder brända benfragment i anslutning till själva porten eller dösen med fördel kan tolkas som fysiska lämningar efter dödsriter där hanteringen av den dödes kvarlevor spelat huvudrollen. Här har vi lämningar efter de ”symboliska handlingar” som Arcini efterlyser där begravning av benen inte var det enda syftet (Arcini 2005:64). Kanske var det inte ens det huvudsakliga syftet.

Osteologen Berit Sigvallius menar att det med säkerhet skett ett urval av vilka ben som gravlagts (Sigvallius 2005:55). Terje Østigård utvecklar detta resonemang i flera intressanta riktningar där han ställer ”Transformören” – eldens mästare – i centrum. Hans resonemang

kretsar runt att en person med schamaniska egenskaper och kunskaper varit ansvarig för kremering och hantering av de dödas ben och att det varit starkt kopplat till elden och därmed även smideskonsten (Goldhahn & Østigård 2007). Han menar att de döda förfädernas ben hade mycket stark religiös kraft under järnåldern och ingick i en rad olika rituella, religiösa bruk (Goldhahn & Østigård 2007). Undersökningen av dösen i Anderstorp visade att det där aldrig deponerats någon större mängd ben. Trots att gravgömmen skadats av rotvältan gick det att fastslå att den var liten till storlek och tämligen grund, endast ett par decimeter i diameter och max en decimeter djup. Förhållandevis lite kol och sot fanns också i jorden. Gravgömmen kan bäst beskrivas som en liten, grund deponering av en del ben, gravgåvor och mycket lite sot och kol som följt med benen från bålet.

Accepterar man resonemanget att porten i stenkretsen talar samma eller liknande religiösa språk som den fristående dösen återstår bara frågan vad detta språk i så fall innefattade för föreställningar om livet och döden. Min tolkning som jag hittar stöd för i nämnda undersökningar är att merparten av de kremade resterna av den döde inte gravlagts i direkt anslutning till dösen. Kanske har resterna begravts i en närliggande ben- eller brandgröp, alternativt hanterats på helt annat sätt. Porten har ingått i dödsritualen och kan ha varit de levandes medel att hjälpa den avlidne över till en annan tillvaro. Genom en särskild gravritual, där deponering av en del av de brända benen från den döde intill den byggda porten ingick som en viktig del, kunde kanske de levande visa den döde rätt väg in i en annan tillvaro. Måste vägen till dödsriket öppnas genom att de levande utförde dessa ritualer på ett korrekt sätt? Kanske fanns det flera olika liv efter detta och möjligen hade en mäktig religiös ledare förmågan att öppna olika vägar för olika personer som avlidit? En annan möjlighet är att porten också haft en kommunikativ funktion. Ett sätt för de levande att kunna kontakta de som avlidit. Kanske fortsatte man att ge gåvor i form av mat eller dylikt vid porten långt efter det att den byggts. Drar man denna tanke lite längre är det inte omöjligt att en och samma port kunde användas till flera avlidna personer. Fanns möjligheten att med kollektiva ritualer öppna och stänga vägar in till en

annan tillvaro, eller kanske till flera parallella, kan man tänka sig att en dös användes återkommande vid flera övergångsritualer över lång tid. Kanske med någon sorts indelning som till exempel efter familjeband? För att få en idé om vilka möjliga ritualer man kan ha ägnat sig åt här för ett par tusen år sedan kan vi göra en etnografisk analogi med de vediska gravritualerna.

Vediska gravritualer – en möjlig jämförelse

Den vediska religionen är en föregångare till hinduismen och den praktiserades i dagens Indien och Nepal. Kulturen blomstrade för 3 500–2 500 år sedan och religionens gravritualer tecknades ner i Vedaskrifterna cirka 1 200 f. Kr. (Kaliff 2005:94). Dessa traditioner fördes också vidare muntligen i prästfamiljerna, brahmanerna och gravritualerna praktiseras än idag på vissa platser i Nepal och Indien. Brahmanerna kan med fördel jämföras med Østgård's "Transformator", en professionell nordisk kremator och schaman som han menar hade liknande funktioner i järnålderns gravritualer (Goldhahn & Østgård 2007). Enligt den vediska traditionen ska en död kropp återföras till de fem elementen som är alltings ursprung. Kroppen bränns av *elden*, röken går tillbaka till *luften* samtidigt som *vatten* stänks på kroppen för att balansen mellan elementen inte ska rubbas och skada den döde. Gravbålet står på *jord* och helst ska det vara uppfört i direkt närhet till rinnande vatten. Det femte elementet är själva livskraften som också frigörs under ritualerna och så småningom tar sin boning i en ny kropp. I kremeringens slutfas begravs en del av kroppen och de övriga resterna strös i det intilliggande vattendraget (Kaliff 2005:96, Kaliff & Oestigaard 2004:93 ff). Själva återförandet av en del av kroppen till elementet jord genom begravning kallas astu på sanskrit (Kaliff 2005:96, Kaliff & Oestigaard 2004:86 ff). Kanske ska vi tänka oss ett liknande förfarande med de mänskliga resterna från forntidens gravbål i Småland?

Stenkretsarna i Byarum och Tofteryd innehöll regelrätta gravgömmor i form av brandgropar med kol, sot och brända ben men inte i direkt anknytning till den centrala stendösen. Det ligger nära till hand att tänka sig att delar

Figur 16. Rekonstruktion av den undersökta järnåldersdösen i Anderstorp socken. Foto: Leif Häggström.

av den döde begravts i en sådan brandgrop och att dösen ingick som ett viktigt element i begravningsritualen. I fallet med de fristående dösar till exempel den i Anderstorp finns det flera möjliga förklaringar till det ringa benmaterialet. Klart är att den döde inte begravts i sin helhet i direkt anknytning till dösen. En sannolik möjlighet är att större delen av den kremerade aldrig begravdes eller att det finns mer rester i anknytning till något av de andra monumenten på gravfältet. Oavsett vilka förklaringsmodeller man anser rimligast ska dösar inte ses som regelrätta gravmonument utan som fysiska lämningar av ritualer som handlat om övergång och kommunikation mellan olika världar. En praktik som haft grunder i en tro på olika existenser och människans förmåga att förflytta sig emellan dessa.

Referenser

- Almgren, O. 1937. *Beskrifning öfver Wästbo Härad i Jönköpings län*.
- Alving, H. 1992. *Egil Skallagrimssons och Gunnlaug Ormtungas Sagor* (övers. från Isländska 1938). Fabel bokförlag. Stockholm.
- Arcini, C. 2005. Pyre sites before our eyes. I: Artelius, T. & Svanberg, F. (red.). *Dealing with the dead – Archaeological Perspectives on Prehistoric Scandinavian Burial Ritual*. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar skrifter 65. Stockholm.
- Arne, T.J. 1919. Stendösar från Järnåldern. Fornvännen.
- Artelius, T. 1996. *Långfärd och återkomst – skeppet i bronsålderns gravar*. Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska undersökningar skrifter 17. Göteborg.
- Artelius, T. 2000. *Bortglömda föreställningar – begravningsritual och begravningsplats i halländsk yngre järnålder*. Diss. Göteborg, Göteborgs universitet.
- Bell, C. 1997. *Ritual*. Perspectives and Dimensions. Oxford.
- Brate, E. 1995. *Eddan – de nordiska guda- och hjältesångerna*. (övers. från isländska). Klassikerförlaget Stockholm.
- Carlie, L. 2006. Järnåldersdösar i Finnveden. *Utskrift 8/2006*.
- Fabeck, C. 2006. Centrality in Old Norse mental landscapes. A dialogue between arranged and natural places? I: Andrén, A., Jennbert, K. & Raudvere, C. (red.). *Old Norse religion in long-term perspectives. Origins, changes, and interactions*. Nordic Academic Press. Lund.
- Frye, R.N. 2005. *Ibn Fadlan's journey to Russia: a tenth-century traveler from Baghdad to the Volga river*. [Ibn Fadlan Ahmad 922. *Kitāb ilā malik al-Šaqālibah*] Markus Wiener Publishers, Princeton.
- Goldhahn, J. & Østgård, T. 2007. *Rituelle specialister i bronse- og jernalderen. 2, Transformatören – ildens mester i jernalderen*. Gotarc serie C, Arkeologiska Skrifter No 65. Göteborgs Universitet. Göteborg.
- Habbe, P. 2005. *Att se och tänka med ritual. Kontrakterande ritualer i de isländska sagorna*. Nordic Academic Press. Lund.
- Jennbert, K. 2006. The heroized dead – People, animals, and materiality in Scandinavian death rituals AD 200–1000. I: Andrén, A., Jennbert, K. & Raudvere, C. (red.). *Old Norse religion in long-term perspectives. Origins, changes, and interactions*. Nordic Academic Press. Lund.
- Kaliff, A. 2005. Kremering i forntiden och idag. I: Menander, H. & Molin, F. (red.). *Ett bredare fält. Arkeologi och kulturhistoria vid Linköpings Flygplats*. Linköping, Riksantikvarieämbetet UV Öst.
- Kaliff, A. & Oestigaard T. 2004. Cultivating Corpses. – A comparative approach to disembodied mortuary remains. *Current Swedish Archaeology vol. 12*.
- Nedkvitne, A. 2004. *Mötet med döden i norrön medeltid*. Atlantis bokförlag. Stockholm.
- Nordman, A-M. 1997. Ett järnåldersgravfält i Byarum. I: Nordström, M & Varenius, L (red.). *Det nära förflutna – om arkeologi i Jönköpings län*. Jönköping.
- Nordström, M. 2002. *Gravar längs Lagan*. Jönköpings läns museum, arkeologisk rapport 2002. Jönköping.
- Nordström, M. 2007. Människan och döden. I: Gustafsson, J. & Nordström, M. (red.). *Liv och död vid Lagastigen – om arkeologi i Torsviksområdet*. Jönköpings läns museum, Jönköping.
- Petré, B. 1993. Male and female finds and symbols in germanic iron age graves. *Current Swedish Archaeology vol 1*
- Rappaport, Roy A. 1999. *Ritual and Religion in the Making of Humanity*. Cambridge.
- Sigvallius, B. 1994. *Funeral pyres: Iron Age cremations in north Spånga*. Osteological Research Laboratory. Stockholm University. Stockholm.
- Sigvallius, B. 2005. Att bränna sina döda – om kremerade ben i förhistorisk tid. I: Menander, H. & Molin, F. (red.). *Ett bredare fält. Arkeologi och kulturhistoria vid Linköpings Flygplats*. Linköping, Riksantikvarieämbetet UV Öst.

Otryckta källor

Arkeologcentrum Nyhetsbrev 2007:01 (Elektronisk)

http://www.arkeologcentrum.se/newsletters/AC_nyhetsbrev_200701.pdf. Hämtat juni 2007.

Claesson, C. 1935. nr. 4 i inventering av Tosteryd sn, Småland. ATA.

Nordström M. 2008. Ett oväntat möte. Jönköping–Bornholm tur o retur. Månadens historia januari 2008 (Elektronisk) <http://www.jkpglm.se/arkeologi/manadenshistoria/2008/januari.html>.

Muntliga källor

Andersson, Anna Kloo. Antikvarie och osteolog. Jönköpings läns museum. Muntlig uppgift 20071123